

In the article the questions of transformation of ethnic identity of labour immigrants are considered from Ukraine in the process of the forced ethnic co-operation. The basic phases of change of identity are certain, as a result of transition of immigrant from the environment of native culture of the habitation forced on Wednesday. The main factors of acculturation strategy of labour immigrant are indicated.

Статтю подано до друку 08.04.2013.

© 2013 р.

Г. М. Бевз (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї: ОГЛЯД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Постановка проблеми. Феномен замісного догляду за дітьми та процеси його інституалізації виступають серйозною науковою задачею практичного та теоретичного значення. Однак міждисциплінарний характер предмету дослідження зазначеного явища ускладнює його вивчення. Як проблема постає необхідність постійного перегляду отриманих знань в одній сфері із даними у суміжній. Однак це не означає, що прикладні дослідження мають очікувати своєї черги розгляду в контексті вивчення великих соціальних систем, якою і є соціальний інститут замісного догляду за дитиною, що представлений різноманітними формами реалізації, як-то: прийомна та патронатна сім'я, усиновлення, опіка та піклування родичів [3].

Нами було встановлено, що дослідження в цій сфері, переважно, стосуються окремих аспектів функціонування інституту замісного догляду за дітьми і не завжди узгоджуються між собою. Зокрема, у вітчизняних дослідженнях питання сирітства та захисту дітей переважно вивчаються в сфері педагогіки (Л. Волинець, О. Денисюк, І. Зверєва, Н. Комарова, Г. Посталюк, Ж. Петрочко, І. Пеша, І. Трубавіна, Т. Янченко), соціології (В. Буяшенко), праві (О. Карпенко, В. Стребко, Л. Тарусова, О. Мацегорін) а також медицині (Р. Моїсєєнко, І. Лебець, М. Коренєва) і психології (Г. Бевз, Т. Говорун, Т. Бондаренко, В. Бондаровська) [3; 15]. В соціологічних дослідженнях більше розкриваються питання макросоціального рівня. Так вивченню явища соціального сирітства та потреби в замісній опіці присвячені праці соціологів (І. Осипова, О. Заяц, Т. Коваленко, Е. Алексеєва), а рівень менеджменту та соціальних технологій висвітлюється в працях педагогів сфери управління (М. Тернавська) [1; 10; 16]. Порівняльні дані функціонування замісного опікування над дітьми в різних соціальних системах надаються в роботах І. Безлюдного (США) О. Романовської (Велика Британія), Г. Бевз, О. Савчук (Польща), Р. Картера (країни Східної Європи) та Шанті Джордж, Ніко Ван Авденговена [3; 7; 18].

В сфері психологічної науки явище замісного догляду за дітьми вивчається в межах таких питань, як: захищеність дітей-сиріт (Г. Сім'я), психологічна адаптація членів замісної сім'ї (Л. Большакова, Л. Чернишова); процесуальні аспекти створення та підтримки замісних сімей (В. Ослон, А. Холмогорова, О. Бобкін, О. Заводілкіна, О. Співаковська, П. Котлі); питання реабілітації в умовах замісної сім'ї (О. Ушакова, В. Маглиш, Л. Оліфіренко, С. Шабас, Т. Шульга); психології депривованих дітей (І. Дубровіна, Т. Землянухіна, Й. Лангмеєр, М. Лисіна, А. Прихожан, Ж. Султангалієва, Н. Толстих, В. Мухіна, З. Матейчек, Є. Трошихіна, І. Фурманов, В. Юницький, І. Ярославцев) [3; 5; 8; 11 -12; 17]. На постсоціалістичному просторі питання соціальної роботи з дітьми, які пережили сексуальне насильство, вивчають М. Ан. Гуліна, О. Боголюбова; роботу з підлітками - М. Ан. Гуліна, С. Левін; роботу з соціальними сиротами - М. Ан. Гуліна, А. Козлова; випускниками інтернатних закладів – Л. Дума; а також з різними категоріями сімей - І. Трубавіна, В. Бочарова, Л. Гуслякова, І. Зімня, О. Холостова, Т.

Коваленко; питання раннього втручання розкриваються в працях Р. Мухамедрахімова [3; 5; 8; 11 -12; 17].

Питання підготовки соціальних працівників до роботи в означеній сфері вивчають Н. Корольова, В. Бочарова, Г. Філонова, А. Галімова [3]. Загальні питання розвитку сім'ї та суспільства розкриваються в працях наступних авторів: М. Лукашевич, І. Мигович, В. Бех, М. Головатий, А. Капська, О. Скуратівський, О. Палій, О. Якуба, О. Антонов, С. Голод, М. Мацковський, О. Харчев, Л. Гусякова, зокрема в сфері соціальних технологій соціальної роботи: Безпалько, І. Пеша, Ж. Петрочко, С. Белічева, Г. Камаєва, І. Козаченко, М. Гуліна, Є. Кулебякін, О. Савчук, Н. Кабаченко, Т. Семигіна, І. Грига, Ю. Сурмін, М. Туленков, Л. Дума [4; 14; 15].

Таким чином можна побачити розрізненість проведених досліджень, що несе мозаїчність отриманих даних і не дає цілісної картини психологічних процесів інституалізації замісної сімейної опіки над дитини та оцінки її відповідності потребам розвитку дитини. Тож, опираючись на надбання проведених досліджень, *ми поставили собі за мету* визначити основні підходи до вивчення психологічних засад функціонування інституту замісного догляду за дитиною засобом аналізу раніше вже застосованих у науково-дослідних роботах з виокремленням перспективно можливих. *Методом дослідження* виступав науковий порівняльний аналіз літературних джерел щодо окресленої проблеми та методології її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням було встановлено, що вивчення психологічних аспектів надання захисту дитині в умовах замісної сім'ї переважно здійснюється на рівні індивіда та сім'ї як малої групи (приймна сім'я, прийомні батьки та діти). В проведених на індивідуально-сімейному рівні дослідженнях методологічною основою виступали базові принципи психологічної науки, а саме: системність, єдність свідомості та діяльності, психічна детермінованість та безперервність розвитку (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Рубінштейн). Для наукового осмислення індивідуального розвитку прийомної дитини науковцями використовуються такі теорії, як: прихильність (Д. Боублі, М. Ейсвоорт); теорія об'єктних відношень (Д. Віннікот, М. Кляйн, М. Маллер, О. Кенберг); психічна депривація (З. Матейчек, Й. Лангмейєр) а також особистісна соціалізація (О. Петровський) та адаптація (В. Мухіна, Ю. Поваренков, П. Кузнецов) [5]. Доведено, що дотичний до предмету дослідження феномен дитинства виокремлюється соціологами в окрему дисципліну і вивчається в двох ракурсах: як цінність, змістовне наповнення якої змінюється впродовж історичного розвитку суспільства, і як складова соціальної структури, яка протиставляється дорослій частині спільноти [1]. Остання засвідчує незмінність історично-сформованих стереотипів щодо ставлення до дітей як таких, які не можуть виступати рівними із дорослими членами суспільства, що раніше вже було встановлено дослідженнями М. Шомбар де Лове [13, с. 384; 1].

Дослідження феномену замісного батьківства та материнства опираються на розроблені концептуальні засади І. Кона та Р. Овчарова а також розглядається з точки зору екзистенціально-гуманістичного та біхевіорального підходів [17]. Л. Чернишова відмічає, що такий підхід надає можливість переглянути особливості адаптаційного процесу у прийомних дітей, які пережили в минулому травматичний досвід. В цьому контексті автором було запропонована модель медико-психологічного супроводження прийомної дитини згідно її проблем в умовах проживання в прийомній сім'ї Росії [17]. Автори, які зазначають важливість надання прийомній дитини психокорекційної допомоги, особливо наголошують на біхевіоральному підході в плануванні роботи з прийомною дитиною з причини множинності порушень різної етіології (В. Олсон, А. Холмогорова, А. Співаковська, Л. Чернишова).

Дослідник Г. В. Сім'я висловлює загальну думку науковців, що особистісне формування дитини, як нормативно-соціальної одиниці, передбачає належний рівень умов з обов'язковим

дотриманням фізичної та психічної захищеності [12, с. 8]. В цьому напрямку науковці відмічають значущість врахування концепції ідентичності Е. Еріксона, в рамках якої розкривається поняття базової довіри як результат набуття дитиною відчуття захищеності. В своїх дослідженнях Сім'я наголошує, що концептуальною основою вивчення процесів забезпечення розвитку дитини в умовах прийомної сім'ї має стати триєдиний підхід щодо впливу на розвиток дитини (внутрішніх та зовнішніх умов та внутрішньої позиції дитини) у трактуванні В. Мухіною при поєднанні із активністю дитини у взаємодії із зовнішніми умовами проживання [12, с. 11].

Виходячи із мультимодальності предмета дослідження феномену прийомної сім'ї, В. Олсон та Г. Бевз наголошують на застосуванні інтегративного підходу, який надає можливість охопити різні рівні сімейної системи замісного догляду над дитиною (соціальний, сімейний та індивідуальний). Рекомендована науковцями системна модель Оудсхоорна в однаковій мірі важлива як для оцінки прийомної, так і кривної сім'ї дитини, що і буде надавати цілісну картину соціальної ситуації розвитку дитини та здатності сім'ї до її підтримки [11, с. 74-84]. Також для уточнення та деталізації внутрішньо-сімейної проблематики психолог В. Олсон вбачає доречним застосування моделі А. Хомогорової, що оцінює сімейну систему з позиції її структури, макро- та мікродинамічних сімейних процесів та сімейної ідеології [11, с. 74-84].

Аналіз наукових джерел засвідчив, що проведені дослідницькі роботи стосуються або практичного рівня замісного опікування над дитиною, або рівня соціальної політики, який, зокрема, представлений роботами соціологів та філософів (О. Заяц, І. Осипової, В. Буяшенко) [10]. При цьому виявився випущеним цілий пласт питань, що стосуються інституційного функціонування замісного догляду за дитиною, який мав би розкривати особливості формування заданої інституції та кінцевої форми її закріплення а також процес включення різних дотичних організацій та узгодження їхньої роботи в контексті соціально-заданих орієнтирів тощо. Виявлений нами міжрівневий розрив в науковому осмисленні названого феномену вносить суттєві обмеження щодо цілісності його представлення та прояснення механізмів його інституалізації. З позиції соціології П. Бюргер та Т. Лукман пояснюють виникнення соціальних інститутів механізмом узвичаєння (габітуалізації) типового задля звільнення індивіда від здійснення вибору у соціально типових ситуаціях через їх спрощення та стандартизацію (аналогічно закону збереження енергії) [3]. Соціальний досвід, що виступає як типовий та стверджений згідно законів соціального розвитку соціально корисним, може бути узвичаєним і на певному рівні розвитку суспільства та світу сформованим як соціальний інститут. Поняття соціального інституту передбачає загальнолюдський потенціал, який історично накопичується і розвивається, поступово набуваючи ознак соціальної структури, яка має представленість на всіх рівнях існування суспільства. Слід відмітити, що питання, які вивчаються на рівні соціальної політики, або мають дефіцитарну спрямованість (соціальні аномії щодо дітей та дитинства) або є загально орієнтованими (концепція загального добробуту та громадянського суспільства) без виокремлення специфіки функціонування системи охорони дитинства та захисту дітей в тому числі засобом влаштування в замісну сім'ю.

Загалом було встановлено, що процеси інституалізації мають представленість згідно зовнішньої та внутрішньої рамки: як інтеграція та виокремлення нових видів суспільної практики і як упорядкування зв'язків між суб'єктами спільної діяльності задля досягнення ними очікуваного результату [4]. Виділяється ще одне визначення процесів інституалізації, що пов'язано із створення складних бюрократичних соціотехнічних структур, діяльність яких неможлива без централізованого управління засобом створення відповідних інституцій (організацій) [6, с. 14]. В межах вивчення процесів інституалізації доречним виступає поняття соціальної напруги (П. Парсонс, О. Чернявська,) та концепція соціальної дії (М. Вебер, Дж. Г. Мід, Ф. Знанецький, Т. Парсонс), останнє з яких виступає головним поняттям соціології.

Щодо психологічних знань, то вивчення процесів інституалізації може трактуватися засобом використання концепції потреб А. Маслоу та процесів утворення груп і спільнот, а також концепції соціальних уявлень С. Московічі та концепції здоров'я як «біо-психо-соціальної» єдності (В. Мясіщев, О. Леонтьєв, О. Лазурський, Г.Нікіфоров). Наукові дослідження засвідчують, що процеси соціального пізнання суттєво впливають на формування суспільної думки та розбудови соціальної реальності (Г.Андреєва, С. Смірнов, Д. Каннеман, Ф.Хайдер, Д. Гілберт, Е. Бехтель, О. Бехтель та інші). Ці аспекти відображаються в концепції настановлень Д. Узнадзе, концепції перцептивної готовності Д. Брунера та перцептивного циклу У. Найссера, теорії поля К. Леві, теорії соціальної атрибуції М. Хьюстон та Й.Яспарс, теорії каузальної атрибуції Г. Келлі та фундаментальної її помилки Л. Росс та Л. Фестингера, феномена перцептивних захистів (як-то віри в справедливий світ за М. Ларнером) та навченої безпорадності М. Селігмена; інформаційної теорії конформності Г.Джерарда та М. Дойча та явища «групової думки» І.Джаніса; концепції прийняття рішення в невизначеності Ю. Козелецького та концепції цінностей як способів утворення категорій С. Шварца та Н. Рокіча; теорії конгруентності Ч. Осгуда та П. Танненбаума та теорії комунікативних актів Т. Ньюкома; теорії збалансованих систем Ф. Хайдера, а також «концепція здорового глузду». Однак всі перераховані концепції розглядають лише частину процесу і не можуть охопити явище в цілому.

Вивчаючи соціальну психологію організацій В. Казмиренко відмічає наявність технічних та процесуальних труднощів з причини інтеграційних процесів в пізнанні міждисциплінарних об'єктів [6, с. 16]. На нашу думку, пошук шляхів вивчення процесів інституалізації в сфері замісного догляду за дітьми, потребує його охоплення зі сторони загального до конкретного, на що спрямований інституційно-політичний напрям у вивченні великих соціальних систем (Т.Парсонс) та власне соціальний, який представлений загальною теорією систем (Л. Берталанфі, В. Садовський) концепцією соціальної діяльності (Л.Буєва, М. Бобнева, О. Леєнтьєв та ін.) та поняттям суб'єкта діяльності (групового та індивідуального), який і творить реальність буття та його культуру (Е. Маркарян, С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, Д. Мацумото та ін.). Наразі В. Казмиренко зазначає, що системоутворюючі процеси перебувають у різнорівневих взаємовідношеннях, де формування інституцій (організацій) є вторинним продуктом діяльності, як форма соціальних умов, в якій структурується діяльність задля досягнення соціально-визначених результатів [6, с. 15].

Проведений аналіз наштовхує нас на думку, що при дослідженні великих соціальних систем може бути доречним поєднання організаційної та змістовної складової. Тож застосування методу зрізів згідно рівневої структури обраного соціального явища з наступним узагальненням та порівнянням отриманих даних може нам допомогти скласти об'єктивну картину соціальних системо-утворюючих процесів у великих соціальних системах, де системний підхід буде слугувати основою для інтерпретації отриманих даних [14, с. 113]. Виходячи із визначення поняття інституалізації, як процесу упорядкування, формалізації та стандартизації, орієнтованого на задоволення соціальних потреб, зокрема в сфері замісного догляду за дітьми, ми зосередили увагу на тих складових, які можуть забезпечити стійкість його функціонування. Ними виявилися ціннісно-потребове співвідношення його соціальної ініціативи, їх інтеріоризація та втілення в форму соціальних ролей та статусів та організаційне закріплення в інституційній структурі. В цьому контексті найбільш близькими концепціями соціальної психології, які надають можливість наблизитися до предмету нашого дослідження видаються наступні: концепція соціальних презентацій С. Московічі, модель екологічних систем Урі Бронфенбреннера, концепція здоров'я, що охоплює різні рівні системного функціонування від індивідуального до соціального.

Важливим показником концепції соціальних репрезентацій французької дослідницької школи, представленої С. Московіті, є те, що вона охоплює як наукову так і буденну сферу знань і надає можливість пояснити закономірності мислення людей окремих груп та населення в цілому в сфері повсякденності. Ключовою ознакою соціальних репрезентацій є його співвіднесення із буденним життям, «здоровим глуздом», практичним досвідом тощо [9, с. 104-114; 13].

Модель екологічних систем Урі Бронфенбренера конкретизує загальні наукові уявлення про процеси людського розвитку та соціалізації. Запропонована ним модель розвитку дитини, як модель екологічних систем, вказує на процес соціалізації дитини, яка активно реструктурує і одночасно зазнає впливів елементів її 4-х рівневого життєвого середовища та їх взаємодії, названих як мікро-, мезо-, екзо- та макросистема [9].

Висновки. З причини міждисциплінарного предмету дослідження соціальний феномен замісної опіки над дитиною мозаїчне представлений у науковому світі. Встановлено, що ні психологічні ні соціологічні дослідження не стосуються інституційного рівня функціонування прийомної сім'ї: перші досліджують індивідуально-сімейний рівень, а другі - соціально-політичний. Передбачається, що організація дослідження методом різнорівневих зрізів з наступним системним аналізом отриманих даних може зробити доступним розуміння інституційних процесів для психологічної сфери знань.

Література

1. *Алексеева Э. Р.* Патронатная семья как институт социализации детей-сирот : дис. ... канд. социол. наук : 22. 00. 04 / Э. Р. Алексеева. – Уфа, 2008. – 190 с.
2. *Андреева Г.М.* Психология социального познания: Учеб. пособие для высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 239 с.
3. *Бевз Г. М.* Приемная семья: социально-психологические измерения: моногр. / Г. М. Бевз. – К. : Вид. Дім «Слово», 2010. – 352 с.
4. *Бех В. П.* Социальная работа и формирование гражданского общества : монография / В. П. Бех, М. П. Лукашевич, М. П. Туленков ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ ім.. М. П. Драгоманова, 2008. – 599 с.
5. *Большакова Л. Н.* Социально – психологическая адаптация родителей и детей в приемной семье : дис... канд. психол. наук : 19. 00. 07 / Л. Н. Большакова. – М. : РГБ, 2005. – 231 с.
6. *Казмиренко В.П.* Социальная психология организации : монография. /В.П.Казмиренко – К.МЗУУП, 1993. – 384 с.
7. *Картер Р.* Опіка над дітьми : сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт) / Річард Картер ; [переклад з англійської]. – К. : Логос, 2005. – 88 с.
8. *Котли Патриция.* Новые приемные родители. Первый опыт / Патриция Котли ; [перев. с англ. Н. И. Ивановой]. – Новосибирск : ООО «Дата», 2000. – 200 с.
9. *Москаленко В.В.* Социальная психология: Підручник / Валентина Володимирівна Москаленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
10. *Осипова И.И.* Система предотвращения социального сиротства. / И. И. Осипова Автореферат на соискание степени доктора социол. наук (специальность 22.00.04. – социальная структура, социальные институты и процессы) - Нижний Новгород. - 2009, 27 с.
11. *Ослон В. Н.* Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья / В. Н. Ослон. – М. : Генезис, 2006. – 368 с.

12. Семья Г. В. Основы психологической защищенности детей, оставшихся без попечения родителей : дис... д-ра. психол. наук : 19. 00. 13 / Г. В. Семья. – М. : РГБ, 2005. – 350 с.
13. Социальная психология. 7-у изд. / Под ред. С.Московичи. – СПб. : Питер, 2007.–592с.
14. Соціальна робота в Україні : перші кроки / Під редакцією В. Полтавця. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 236 с. – Бібліогр. в кінці ст.
15. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу : навч. метод. комплекс / Автори-упорядники : Г. М. Лактіонова, Ж. В. Петрочко, А. В. Калініна та ін. ; [за заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петрочко]. – К. : Науковий світ, 2006. – 270 с.
16. Терновская М. Ф. Педагогические основы адаптации детей-социальных сирот в системе патронатного воспитания : дис... канд. педагог. наук : 13. 00. 01 / М. Ф. Терновская. – М., 2004.
17. Чернышова Л. А. Социально психологическая адаптация ребенка в приемной семье и психокоррекционная помощь приемным семьям : дис... канд. психол. наук : 19. 00. 05., 19. 00. 04 / Л. А. Чернышова. – М. : РГБ, 2005. – 178 с.
18. Шанті Джордж, Ніко Ван Авденговен. Учасники Фостерного процесу: міжнародне порівняльне дослідження. / Фонд «Мистецтво, культура та наука», 127 с.
19. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. СМ. Червонной. — М.: Логос, 2005. — 664 с.

Статья направлена на определение психологических подходов исследования процессов формирования социального института замещающей опеки над ребёнком. С причины междисциплинарного предмета исследования социальный феномен замещающей опеки над ребёнком мозаически представлен в научном мире. Установлено, что ни психологические ни социологические исследования не касаются институционального уровня функционирования приёмной семьи: первые исследуют индивидуально-семейный уровень, а вторые - социально-политический. Предполагается, что организация исследования методом поуровневых срезов с последующим системным анализом полученных данных может сделать доступным понимание институциональных процессов для психологической сферы знаний.

The article aims to determine psychological approaches to investigating the process of formation of foster care social institute. Social phenomenon of foster care has been presented in the scientific world because of interdisciplinary subject of study. It is proved that neither psychological nor sociological investigations do not relate to institutional level of foster care functioning: first investigate individual and domestic level; second – social and political. It is assumed that organization of investigation with help of tiered shears method followed by systematic analysis of the received data can make understanding of institutional processes for field of psychology available.

Статтю подано до друку 11.02.2013.

© 2013 р.

Є. М. Потапчук, О. В. Лазоренко (м. Хмельницький)

КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ПРИКОРДОННИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних умовах вирішальним чинником ефективної та надійної охорони державного кордону України є сформованість психологічної готовності прикордонних нарядів до професійної діяльності у різних умовах. Адже